

DE JOODSCHE
INVALIDE

Waarde vrienden, leest dit nummer
Toch niet zonder dezen bril,
Die U beter zal doen inzien
Wat de inhoud zeggen wil.

Denkt niet: ik heb geen bril van nood
't Is dat U de zaak verwacht,
Door *uw* bril ziet U met d'ooogen,
Doch door dezen met *uw* hart.

ANDRÉ
VLAANDEREN.

DE JOODSCHE
INVALIDE

HANNAH
VAN DEN ENDE

BLOEI EN ONDERGANG VAN
EEN AMSTERDAMS VERPLEEGHUIS

Boom
AMSTERDAM

Alle beelden in dit boek, met uitzondering van de foto op pagina 8, komen uit het privéarchief van de familie Gans.

Vormgeving omslag en binnenwerk: Bart van den Tooren

© 2023 Hannah van den Ende

© 2023 Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.)

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024418848

NUR 680

WWW.BOOMGESCHIEDENIS.NL

INHOUDSOPGAVE

7	Inleiding
21	1 – ‘Een Joodsch Hart klopt aan Uw deur’
47	2 – Groei en sympathie, ondanks conflicten
75	3 – Van grootse plannen naar een groot gesticht
105	4 – ‘Geen gesticht, doch een gebouw van liefde’
157	5 – Het Glazen Paleis van barmhartigheid
197	6 – De duisternis valt in
234	Nawoord
237	Noten
248	Illustratieverantwoording
249	Zakenregister
251	Personenregister
254	Verklarende woordenlijst

INLEIDING

TOEN DE GEMEENTELIJKE GEZONDHEIDSDIENST AMSTERDAM IN 2009 een nieuwe directeur kreeg, reageerde zijn moeder met: *'Oh, dus je gaat bij de JI werken?'* Voor haar was het GGD-hoofdgebouw op de hoek Nieuwe Achtergracht-Weesperplein nog altijd de eens zo vermaarde JI, ofwel Joodsche Invalide. Dat dit Joodse verpleeghuis 66 jaar na zijn tragische einde in 1943 nog zo vers in het geheugen van deze Amsterdamse lag, is niet verwonderlijk als men zich realiseert hoeveel faam de instelling ooit genoot. In de jaren dertig van de twintigste eeuw kende 'gansch' Nederland de loterijen, kalenders, krantenadvertenties en radiopraatjes van de Joodsche Invalide.

Nog voordat men ook maar besef had van termen als 'PR' en 'crowdfunding', paste de JI ze namelijk al met verve in de praktijk toe. Met resultaat: men gaf gul en de instelling bleek in staat te kunnen groeien en floreren op louter liefdadigheidsgelden. Alleen al vanwege die prestatie, in een tijd zonder sociale media of internet, verdient de Joodsche Invalide de nodige eer. Maar ook omdat men er in het huis zelf moderne en unieke verpleegideeën op na hield, is de Joodsche Invalide van historisch belang. Het is dan ook hoog tijd voor een publicatie over dit opmerkelijke, Amsterdamse, Joodse,

De Joodsche Invalide aan het Weesperplein in 1939

'Tere zorg voor de geknakte mensch'. Foto Joods Museum Amsterdam. Collectie fotoarchief NIW

menselijke tehuis, een verpleeghuis dat zijn tijd in meerdere opzichten ver vooruit was en daarom nog altijd ter inspiratie kan dienen.

Geschiedschrijving

Hoewel over de Joodsche Invalide tot nu toe weinig gepubliceerd is, duikt het tehuis wel met enige regelmaat op in monografieën over vooroorlogs Joods Amsterdam. Joodse Amsterdammers als Meyer Sluyser en Siegfried van Praag, die met weemoed over het verdwenen Joodse leven in hun 'Mokum Alef' – de eerste stad – verhaalden, noemden de JI, zij het zijdelings. Ook historici Jozeph en Dan Michman, Hartog Beem, Selma Leydesdorff en Isaac Lipschits vermeldden het verpleeghuis kort, evenals Hans Blom en Joël Cahen in hun beschrijving van vooroorlogs Joods Nederland. Uit deze werken kan, net als uit het bekende *Memorboek* van Max Gans, de sfeer waarin de Joodsche Invalide tot bloei kwam, worden geproefd: de sfeer van het Nederlandse Jodendom van voor 1940 en meer specifiek van de volksbuurt waarin de JI stond: de Jodenhoek rondom Waterlooplein en Weesperstraat.²

Markt in de Jodenbuurt: 'Drukke negotie'

De Jodenbreestraat, het hart van de Joodse buurt in Amsterdam

De 'sfeer waarin wij leefden' zoals ervaringsdeskundige en historicus Max Gans zich herinnerde, was er een 'van grote gemeenzaamheid'.³ Het streven was 'rechtschaffen' te leven, waardoor een gemeenschapsgevoel bestond dat, aldus Gans, niet afhing van financiële of sociaal-economische positie. Siegfried van Praag ontwaarde hetzelfde fenomeen: 'De Amsterdamse Jodenbuurt was de cultuurschatkamer van de Joodse buurten. Niet van de hoge cultuur! Niet van de geleerde, de artistieke, de cultuur van de goede smaak! Wel ten dele van de menselijke cultuur, van het instinct voor wat men doet en niet doet, de normen ontleend aan de Joodse Leer.'⁴

Wat men in elk geval deed, ook al was men in deze buurt vaak zelf straatarm, was denken aan de medemens. En niet alleen denken, maar ook geven aan de medemens: liefdadigheid, ofwel 'tsedaka', was immers een religieuze plicht.⁵ Leydesdorffs proefschrift over het Amsterdams Joodse proletariaat droeg niet voor niets de titel *Wij hebben als mens geleefd*. Van deze medemenselijkheid, de sociale zorg, was de Joodsche Invalide het symbool, aldus Leydesdorff.⁶ Sociale zekerheid van overheidswege ontwikkelde zich weliswaar tijdens het interbellum, met de inwerkingtreding van de Ouderdomswet in 1919 en de Ziektewet van 1930, maar dit bood vaak nog onvoldoende verlichting. Velen bleven afhankelijk van liefdadigheid: 'In de Jodenbuurt speelt zich een ongegeneerde, drukke negotie af. Het is er altijd een beetje markt. Er moeten spelende kinderen tussen de karren van de rijweg en de voetgangers van het trottoir door scharrelen. Er lopen straattypen rond of ze bedelen, "sjnorren", of niet.'⁷

De grootste sjnorrer, ofwel bedelaar, van alles en iedereen was de Joodsche Invalide, zo schreef historica Karin Hofmeester.⁸ Initiatiefnemer Rebbe Meijer de Hond had in 1911 het startschot gegeven voor groot-schalige liefdadigheid, met zijn brochure *Een Joodsch hart klopt aan uw deur*. Hiermee vergaarde hij sympathie en geld voor een Joods huis voor invaliden en ouden van dagen, waar zij in vertrouwde Joodse sfeer hun dagen zouden kunnen doorbrengen. In de daaropvolgende jaren waren het dagelijkse oproepjes in de krant om geld te storten, collectebusjes die door de JI wijd verspreid werden en andere propagandamiddelen die een beroep deden op het sociale gevoel van velen. En met succes: 'Zelfs in de crisisjaren bleef het geld naar de Joodsche Invalide stromen.'⁹ De groei en bloei van de instelling die daarvan het gevolg was, leidde dan ook tot door alle genoemde historici erkende faam: 'De naam "De Joodsche Invalide" werd een begrip in heel Nederland, niet alleen in Joodse kringen.'¹⁰

Amsterdams volksleven in de Jodenhoek

Des te opvallender is het daarom dat alleen Rena Fuks-Mansfeld een apart boek heeft gepubliceerd over de Joodsche Invalide. Het betreft het gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de vereniging De Joodsche Invalide in 1961. Het geeft een beknopt overzicht van de roerige beginjaren van de vereniging na de stichting in 1911, de groei en de verhuizingen tot aan het moderne pand aan het Weesperplein, de brute versterking tijdens de Duitse bezetting en de pogingen om in veel kleinschaliger verband en op een andere locatie na de oorlog nog een vorm te vinden om de Vereniging haar werk te laten voortzetten.¹¹ Fuks-Mansfeld begon haar boek met de verontschuldiging dat zij haar onderzoek noodgedwongen had gebaseerd op publicaties uit de (Joodse) pers. Immers, primaire bronnen, namelijk het vooroorlogse archief van de Joodsche Invalide, waren volgens de auteur goeddeels door de nazibeulen vernietigd. Fuks-Mansfeld had wel nog enkele mensen kunnen interviewen over hun herinneringen aan de Joodsche Invalide en aldus toch een manier gevonden om het 'licht der herinnering' te ontsteken.¹²

'Dat lappie duurt een eeuwigheid'

Isaac Gans (1890-1938)

Herinneringsplaquette als dank voor de schenking van de daktuin door Mr. Maurits Levie

Omdat het licht der herinnering aan de JI vandaag de dag nog slechts een vaag schijnsel is, zijn er de laatste tijd enkele activiteiten ontplooid om meer licht op deze bijzondere geschiedenis te laten schijnen. Zo is in de voormalige Joodsche Invalide, het huidige GGD-gebouw, op 4 mei 2013 in het kader van Open Joodse Huizen een bijeenkomst gehouden. Vervolgens is hier een kleine tentoonstelling over de JI ingericht. Een cruciale rol speelde hierbij de tot op heden nog onaangeroerde collectie van JI-documenten en -objecten in het privébezit van zilversmid en antiquair Wiet (Louis Benjamin) Gans, de kleinzoon van de man die het gezicht was van de Joodsche Invalide: Isaïc Gans.

De familie Gans

De geschiedenis van de familie Gans is door en door verweven met de geschiedenis van de Joodsche Invalide. Na de eerste roerige jaren van het bestaan van de Vereniging De Joodsche Invalide, waarin initiatiefnemer Meijer de Hond nogal wat controversie en tumult veroorzaakte, was de vereniging onder leiding van Salomon Norden als directeur en vanaf 1919 met Isaïc Gans als zijn propagandist begin jaren twintig in rustiger vaarwater terechtgekomen. Toen Norden in 1923 stierf en Gans zijn functie overnam, bleek deze laatste een zeer begaafd bestuurder. Op zijn conto valt het grote succes van de Joodsche Invalide te schrijven.¹³

Isaïc Gans had drie zonen, van wie er slechts één de oorlog overleefde. De latere hoogleraar Mozes Heiman (Max) Gans groeide met en in de Joodsche Invalide op: de directeur woonde immers met zijn gezin in het pand. Ook was Max, na het overlijden van zijn vader in 1938, enige tijd waarnemend directeur geweest. Hij bewaarde warme en kleurrijke herinneringen aan zijn jeugd in het instituut en kende tal van anekdotes over verpleegden, bezoekers, weldoeners, personeelsleden en burens van de Joodsche Invalide, die hij met verve wist te vertellen en die zijn eigen zoon, Wiet, inmiddels weer in zijn geheugen gegrift heeft staan. Een voorbeeld is het verhaal van de stervende verpleegde die met zijn laatste adem nog een geintje maakte: hij vroeg Isaïc Gans, die naast zijn bed staand het gebed voor de stervenden uitsprak, om zijn keppeltje op zijn voeten te leggen in plaats van op zijn hoofd. Wie weet kon hij de engel des doods zo op het laatste moment nog om de tuin leiden. Ook andere verpleegden maakten een onuitwisbare indruk. Zo was het duidelijk dat het gezelschap van de jongetjes Gans door zowel Betje Polak als Hanna van Oesteren, die op één zaal lagen maar een jarenlange vete voerden, zeer gewaardeerd werd. Wee hun gebeente echter als de broertjes bij één

Rachel Gans-Roet met haar drie jongens (van links naar rechts) Benjamin (Ben), Louis (Wiet) en Mozes Heiman (Max)

De Joodsche Invalide, 1938, feestelijk verlicht voor koningin Wilhelmina's veertigjarig regeringsjubileum

dame langer bleven zitten dan bij de ander, dan hadden ze het met die laatste aan de stok.

Een andere in de familie Gans beroemde anekdote is die over Maurits Levie, advocaat in Groningen, amateurfilmer en bestuurslid van de JI, die de JI een heuse daktuin schonk en sindsdien – uiteraard –

door het leven ging als 'Maup Daktuin'. Enige ijdelheid was Levie niet vreemd, maar kon hem duur komen staan, zoals hij merkte toen hij op een dag op een terras een serveerster sommeerde: 'Serveert u mij wat ik ben', zich daarbij verheugend op een advocaatje. Hij zal verbijsterd geweest zijn toen hem een glas kwast werd voorgezet. Max Gans kon er smakelijk om lachen.

Hoewel natuurlijk aan de herinneringen aan de JI ook altijd het verdriet kleeft van de dramatische neergang in 1943, overheersen voor de familie Gans dergelijke mooie, ontroerende, grappige herinneringen. Deze worden versterkt en aangevuld door het schriftelijke, foto- en filmmateriaal in de collectie van de familie. Deze collectie heeft de oorlog als door een wonder doorstaan in de kelder van een huis aan de Sarphatistraat. Met dit verloren gewaande archief, deze unieke materialen, met verhalen van de familie Gans en herinneringen van anderen hoop ik een beeld te schetsen van de vooroorlogse Joodsche Invalide in al haar facetten. Zichtbaar zal worden de ontwikkeling van initiatief van een 'volksrebbé' tot een volwaardig symbool voor Joodse sociale zorg in een hypermodern gebouw. Om de zwarte periode van de Shoah kunnen we niet heen, ook deze zal aan bod komen, maar de nadruk ligt op de vooroorlogse jaren. De loop van de geschiedenis wordt geïllustreerd met beelden, zowel letterlijk in de vorm van foto's als figuurlijk in de vorm van de beelden uit de geheugens van betrokkenen. Opdat het licht der herinnering weer bij velen opflakkert.¹⁴

De JI als licht in de duisternis

Het collectebusje waarmee de JI het geld voor al dit licht bij elkaar 'sjnorde'.

Een Joodsch hart klopt aan Uw deur!

— DOOR —

Rabbijn M. DE HOND Jr.

Schrik niet, ik wreek geen kwaad, maar dwing tot goed;
Straf is mijn hand, doch lieflijk mijn gemoed. ◻ ◻ ◻ ◻

oud poortje
toegang gevend tot het Sted. Armenhuis.

Amsterdam, Adar 5671.
Maart 1911.